

In memoriam Albert Soboul

1982. szeptember 10-én, 68 éves korában elhunyt Albert Soboul, a francia forradalom világszerte ismert történétírója, a Sorbonne tanára.

Pályáját a montpellier-i gimnázium tanáráként kezdte. Több éves katonai szolgálat, a második világháborúban való fegyveres harc, majd az ellenállási mozgalomban való részvétel után a híres párisi IV. Henrik gimnáziumban tanít. Néhány évig a Clermont–Ferrand-i egyetem előadója, 1967-től haláláig a Sorbonne professzora. Igazgatója volt a Francia forradalom történetét kutató Intézetnek, elnöke a Robespierre Társaságnak, díszdoktora egy sor külföldi egyetemnek, s dísztagja több akadémiának, köztük a miénknek is. 1959. óta szerkesztője az Annales historiques de La Revolution française című folyóiratnak.

Történeti munkáiban elsősorban a francia forradalommal foglalkozott. Albert Mathiez és még inkább Georges Lefebvre tanítványának vallotta magát, de míg mestereit főként a politikai események személyi rugói érdekelték, ő a társadalom felé fordította figyelmét, a különböző osztályérdekek megütközését vizsgálta, a forradalmon belüli társadalmi mozgást. Fiatalkora óta tagja volt a francia kommunista pártnak, s történeteszemléletében következetesen érvényesítette a marxista szempontokat.

1958-ban jelent meg alapvető műve, egyetemi doktori értekezése, amelyben a forradalom II. évének (1793–94) népi mozgalmait és a forradalmi kormányzat magatartását vizsgálja. Arra az eredményre jut, hogy a jakobinus terror volt a népi tömegek érdekének igazi képviselője, ez az időszak volt a forradalom csúcsa. Több munkában foglalkozott Robespierre-rel és Saint–Just-tel, majd 1962-ben nagy szintézisben foglalta össze kutatásait, megírva a francia forradalom történetét. (Ez a munkája magyar fordításban is megjelent.) Az 1970-es évektől kezdve érdeklődése kiterjedt a felvilágosodás egészére, sőt az egész 18. századra. Eredményei, megállapításai nagyrésze már beépült az egyetemes történetírásba, s ahol a kutatás tovább lépett, ott is az ő munkája adja az indítást.

Mint tanár egyaránt hatott nagy tudásával és szuggesztív egyéniségével. Tanítványait egyetemes látásra nevelte, s arra, hogy a történelemben az embert keressék, s az igazságért szenvedéllyel harcoljanak. Ahogy ő maga szenvedélyes volt, szóban és írásban is. Nemzetközi konferenciákon felszólalásai gyakran nemcsak vitát, hanem vihart váltottak ki. Így Magyarországon is, ahol az utóbbi két évtizedben sűrűn megfordult. Hányszor láthattuk és hallhattuk őt, amint láng szavakkal támadta az övével ellenkező nézeteket. De nem volt személyeskedő, s a vitában engesztelhetetlen ellenfél mindig kedves kolléga és megértő, hűséges jóbarát maradt.

Eltávozása a magyar történészek körében is nagy űrt hagy maga után.

Benda Kálmán

HAHNER PÉTER:

ALBERT SOBOUL, A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNÉSZE

(Új kötet – régi viták)

Napjainkban Albert Soboul a nagy francia forradalom népi mozgalmainak egyetemesen elismert szaktekintélye.¹ Azok a nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánygyűjtemények, amelyek a forradalom historiográfiájának mai kérdéseiről kívánnak átfogó képet nyújtani, a történelmi szociológia és a mentalitástörténet címszavai alatt több tanulmányát is közölni szokták.² Legújabb könyve a párizsi Maspero kiadónál 1981-ben megjelent *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat) című tanulmánygyűjtemény alapján nemcsak tudományos kutatómunkája utóbbi harminc évének legfontosabb és legjellemzőbb tanulmányait tekinthetjük át, de megismerkedhetünk a francia forradalom történetírásának aktuális problémáival is.

Soboul több tanulmányában is kijelöli saját helyét a forradalom történetírói között, mégpedig abban a Barnave-tól Lefebvre-ig húzódó vonulatban, amit ő társadalomtörténeti iskolának nevez. E tradíció követői a 18. századi francia forradalmat gazdasági eredetű társadalmi forradalomnak tekintik, amely felszámolta a feudalizmus maradványait, elősegítette a kapitalista termelési mód uralomra jutását, és a polgárság kezébe adta a politikai hatalmat. Pierre Joseph Barnave, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés alkotmányos monarchista pártjának egyik vezetője már 1792-ben megfogalmazta azt a gondolatot, hogy „...amint a mesterségeknek és a kereskedelemnek sikerül...megteremtteni a gazdagság új forrását, forradalom fog bekövetkezni a politikai törvényekben; a gazdagság új elosztása a hatalom új elosztását hozza létre.”³ A restauráció történetírói, Mignet, Thiers, Guizot és Thierry már a forradalom határozott osztályjellegét hangsúlyozták: a középkorban a nép és az arisztokrácia között megjelent a polgárság osztálya, amely hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen, a gazdasági hatalom megszerzése után a politikai hatalmat is magához ragadta a francia forradalomban.⁴ Tocqueville és Taine is egyetértett ezzel az elmélettel⁵, a 19. század társadalomtörténeti tradícióit pedig Jaurès összegezte az 1901-ben kiadott *Histoire socialiste de la Révolution française*-ben (A francia forradalom szocialista története).

Jaurès azonban – ahogy ezt Soboul kötete egyik legkiválóbb tanul-

mányában (*Jaurès, Mathiez et l'histoire de la Révolution française* – Jaurès, Mathiez és a francia forradalom története) kifejti – nemcsak a 19. század tudományos eredményeinek összegzője volt, de kijelölte a társadalomtörténeti irányzat új útjait is. A kutatók figyelmét ugyanis a néptömegek mozgalmaira irányította – a forradalom szerinte „nagy dráma, amelynek az osztályok a főszereplői”. Századunk társadalomtörténeti irányultságú történetírói általában „alulról”, a városi és vidéki néptömegek oldaláról közelítik meg a forradalom eseményeit.

A historiográfia sokáig Albert Mathiezt, Jaurès barátját tekintette a társadalomtörténeti tradíció továbbfejlesztőjének. Mathiez vizsgálta meg először kellő mélységben a háborús viszonyok okozta gazdasági nehézségek hatását a forradalom menetére, a néptömegek mozgalmaira. A jakobinus diktatúrát a proletárdiktatúra előfutárának tekintette (az orosz bolsevikokat ezért a 20. század jakobinusaiaként üdvözölte), Jaurès Robespierre iránti rokonszenvét pedig kultusszá fejlesztette.⁶ Soboul szerint azonban Mathiez nem tartozik a társadalomtörténeti tradíció fő vonulatához. Jaurès-zel ellentétben Mathiez a néptömegek mozgalmait „felülről” mutatta be, mégpedig a nép felett álló, annak „igazi” érdekeire való hivatkozással maga a nép felett is diktatórikus hatalmat gyakorló forradalmi kormányzat szemszögéből. Történetírói tevékenysége ezért sokkal inkább kötődik Aulard politika-történeti, mint Jaurès társadalomtörténeti szemléletéhez.

A jaurès-i tradíció igazi követője és továbbfejlesztője Georges Lefebvre volt. Munkásságát és személyiségét Soboul a kötet *Georges Lefebvre (1874–1959), historien de la Révolution française* (G. L., a francia forradalom története) című tanulmányában ismerteti, a szakember alaposával és a tanítvány tiszteletével. Lefebvre a vidéki mozgalmakra, a parasztság megmozdulásaira fordította a figyelmet. A forradalom „vidéki” eseményeit a történészek igen sokáig mindössze a városi mozgalmak visszahatásaként értelmezték, Lefebvre azonban bebizonyította, hogy a polgári forradalom keretein belül létezett egy elkülöníthető, eredetét és céljait tekintve speciálisan paraszti jellegű áramlat.⁷

Mestere nyomán Soboul is „alulról” vizsgálja a forradalom eseményeit. Kutatásainak középpontjában a városi tömegek, a sans-culotte-ok mozgalmait áll. A múlt század első felének történetírói e társadalmi réteget még a polgárság hű szövetségeseiként mutatták be. Mozgalmuk dokumentumait, a párizsi szekciók iratait Michelet⁸ tárta fel először, forradalomtörténeti monográfiájában ezért megfelelően hangsúlyozta is a sans-culotte szekciók és a robespierrista forradalmi kormány konfliktusait. Mortimer-Ternauxnak és

Tainenek viszont sikerült történelmi műveikben olyannyira „befeketíteni” a párizsi tömegeket⁹, hogy a sans-culotte mozgalom csak a 19. század utolsó éveiben vált ismét a tárgyilagos történelmi kutatások tárgyává. Ernest Mellié 1898-ban kiadott *Les Sections de Paris pendant la Révolution française* (A párizsi szekciók a forradalom idején) című könyvében a sans-culotte-oknak az ún. „nagy napok”-on játszott szerepük mellett mindennapi életüket is bemutatta – mozgalmuk önálló jellegét azonban ő sem ismer-
te el.

A polgárság és a néptömegek szövetségét hangsúlyozó, múlt századi történészekkel szemben, 20. századi kollégáik inkább e két társadalmi csoport ellentétének az eltúlozására voltak hajlamosak. Mathiez a polgárság liberális gazdaságpolitikájának és a sans-culotte-ok ármaximáló törekvéseinek ellentétét tárta fel, F. Braesch a kenyérkeresők és a vagyonos burzsoázia konfliktusát hangsúlyozta, Daniel Guérin pedig már a proletariátus és a burzsoázia osztályharcának tekintette a jakobinus diktatúra belső küzdelmeit.¹⁰ Albert Soboul véleménye szerint e történészek nem vették kellően figyelembe azt a tényt, hogy a forradalom idején a sans-culotte-ok fő ellensége mindvégig az arisztokrácia maradt, és saját koruk társadalmi ellentmondásait vetítették át a 18. század végére. E társadalmi csoportról csak a második világháború után, George Rudé, Richard Cobb, K. D. Tönnesson¹¹ – és Albert Soboul kutatásai nyomán alakult ki megfelelően differenciált kép a történetírásban. Ma már egyre szélesebb körökben válik elfogadottá a francia forradalom polgári keretein belül létező, önálló sans-culotte mozgalom el-
mélete.

Új kötete tanulmányainak túlnyomó többsége e mozgalom sajátosságait és belső ellentmondásait vizsgálja. *Classes et luttes de classes sous la Révolution* (Osztályok és osztályharcok a forradalom alatt) című írásában határozza meg Soboul a sans-culotte mozgalom és a polgári forradalom viszonyát. A francia burzsoázia – a városi és falusi népmozgalmak jelentősége ellenére is – mindvégig megőrizte vezető szerepét a forradalomban. Az alapvetően arisztokrácia-ellenes harc lényeges frontjait sem a II. év thermidorjának, sem a III. év prairialjának eseményei nem változtatták meg. A sans-culotte-ok, a független kistermelőknek és a bérmunkásoknak e heterogén, osztályöntudattal nem rendelkező együttese politikailag a leghaladóbb csoportja volt a forradalmi tábornak, gazdaságilag viszont a tradicionális gazdálkodás, a független kistulajdon és az egalitarianizmus pártján állott. Politikai szövetségesével, a forradalmi polgársággal ezért gazdasági téren szembekerült. De vajon összeférhető volt-e a sans-culotte-ok politikai gya-

korlata a polgári forradalom követelményeivel? – teszi fel a kérdést Soboul *Aspects Politiques de la démocratie populaire* (A népi demokrácia politikai aspektusai) című tanulmányában. A párizsi néptömegek ugyanis a népszuverenitás elvét a maga lehető legteljesebb értelmében kívánták alkalmazni – beleértve ebbe a törvények szankcionálásának, a képviselők visszahívásának, vagyis a polgári nemzetgyűlés ellenőrzésének a jogát is. A forradalmi kormányzat megerősödésével azonban „a népi elvek alárendelődtek a polgári forradalom követelményeinek”, s a sans-culotte politikai gyakorlat minden területről kiszorult.

A jakobinus diktatúrát századunk elején még „az elnyomott osztály szabadságharca csúcspontjának” tekintették a forradalmárok.¹² Soboul tanulmányainak egyik legnagyobb érdeme, hogy határozottan kimutatják e diktatúra egyértelműen polgári osztálytartalmát. A forradalmi kormány a háborús szükségletek és a polgári osztályérdekek hatására minden téren fokozatosan visszaszorította a népi spontaneitást, felszámolva ezzel saját létalapiját és saját szövetségeseit is. *Sentiment religieux et cultes populaires: saintes patriotes et martyrs de la liberté* (Vallási érzés és népi kultuszok: hazafias szentek és a szabadság mártírjai) című értekezése alapján végigkísérhetjük, hogyan egyszerűsítette le a kormány a nép forradalmi formában jelentkező vallásos érzelmeit állampolgári kötelességgé. „A II. év germinálja már előrevetíti a III. év reakciójának árnyékát; ellenforradalmárok és katolikusok akkor már könnyűszerrel kihajigálhatják az ablakon a szabadság mártírjainak szobrait.”¹³

A kötet *Sur les « curés rouges » dans la Révolution française* (A francia forradalom „vörös papjai”-ról) című írásából a néptömegek legradikálisabb vezetőinek, Jacques Rouxnak, Croissynak, Doliviernek és Petit-Jeannek a tanaival ismerkedhetünk meg. A francia falu agrár-egalitarianizmusának e legkövetkezetesebb védelmezői az evangéliumi egyenlőség nevében váltak a szociális demokrácia előfutáraivá, a földtulajdon és a munka egyenlősítését követelve. A sokkal konzervatívabb elveket valló jakobinus diktatúra a leghatározottabban szembeállt velük, nem riadva vissza a börtön és a verpad eszközeitől sem. A nők politikai életből való kirekesztésének kérdésében a forradalmi kormányzatot semmi sem különböztette meg girondista elődeitől és thermidorianus utódaitól. A nőmozgalom felszámolásának, a párizsi szekciók női aktíváinak a családba való visszakényszerítésének folyamatát a *Femmes militantes des sections parisiennes de l’an II* (A II. év párizsi szekcióinak női aktívái) című tanulmány segítségével tekinthetjük át. Sajnos az írás végén némi hiányérzetünk támad, amikor Soboul kizárólag a

forradalom polgári jellegének hangsúlyozásával indokolja meg a forradalmi kormányzat antifeminista politikáját. Ebben talán egyéb mentalitástörténeti és szociálpszichológiai tényezők is közrejátszottak, amelyek bővebb kifejtést érdemelnének.

A sans-culotte-ok és a forradalmi kormány konfliktusának kiéleződését a kötet *Problèmes du travail en l'an II* (A munka problémája a II. évben) című írása mutatja be. Soboul hangsúlyozza azt a fontos ténytet, hogy a 18. század végén sem a dolgozók, sem a munkaadók nem voltak tisztában a munka társadalmi szerepével. Az osztályharc demarkációs vonalát nem a munkához, hanem a tulajdonhoz való viszony teremtette meg, hiszen a sans-culotte-ok körében nem különültek el egymástól a kistulajdonosok és a bér munkások. A nép körében a kistulajdonosi mentalitás, a kézművesmunka ideológiája volt az uralkodó, ez viszont nem felelt meg a gazdasági fejlődés és a háborús helyzet követelményeinek. A forradalmi kormány 1794 első felében már csak az elnyomást tudta szembeszegezni a népi mozgalommal, s a július 23-i bérmaximumálás – amelyről pontos és megdöbbentő adatokat közöl a *Le maximum des salaires parisiens et le 9 thermidor* (A párizsi bérmaximum és thermidor 9-e) című tanulmány – végleg szembefordította a párizsi bér munkásokat a robespierre-ista kormánnyal. Soboul visszautasítja Mathiez vádjait, aki „partikuláris érdekeik” követésével és „politikai neveltetésük hiányosságai”-val indokolja a párizsi dolgozók thermidor 9-i passzivitását, s a szakításért egyértelműen a forradalmi kormányzatot teszi felelőssé.

A sans-culotte ideológia utóéletét a *Personnel sectionnaire et personnel babouviste* (A szekciók és a babeufisták személyi összetétele) című értekezés tárja fel. Soboul itt igen részletes dokumentum-elemzés útján bizonyítja be a II. év sans-culotte mozgalma és az Egyenlők összeesküvése között fennálló társadalmi és ideológiai kontinuitást. Babeuf kudarca az Egyenlők vezetői és a mozgalom tömegbázisa között fennálló diszharmonia miatt elkerülhetetlen volt: amíg a tömegek a sans-culotte ideológia, a személyes munka és a kistulajdon pártján álltak, vezetők a javak és a munka közösségét hirdették.

Igen érdekesek Soboul *Du féodalisme au capitalisme* (A feudalizmustól a kapitalizmusig) című cikkének azok a részei, melyek a kereskedelmi és az ipari tőke különbségeit elemzik. Intermediális – a termeléshez szorosan nem kötődő – helyzete miatt a kereskedelmi tőke integrálódott jobban az ancien regime társadalmába, feuillant-ista és girondista képviselői ezért hajlottak a kompromisszumokra. Thermidor után ez a kereskedelmi tőke szerezte vissza régi gazdasági befolyását, mert a progresszívebb ipari tőkének

való alárendelését nem vívhatta ki a sans-culotte utópia – ehhez a régi termelési mód következetes lerombolására és az új termelésszerkezet megalapítására volt szükség.

Soboul nem kegyelmez sem a jobboldali, sem a baloldali politikai előítéletekből fakadó téveszméknek, ha azok – kötete címében is megfogalmazott – céljának útjában állnak. *Réforme ou Révolution? Sur la fonction historique de l'absolutisme éclairé* (Reform vagy forradalom? A felvilágosult abszolutizmus történelmi funkciójáról) című tanulmányában arra a régi elméletre reflektál, mely szerint maga a forradalom felesleges volt, hiszen a felvilágosult abszolutizmus reformjaival is el lehetett volna érni a polgári átalakulást. Soboul elismeri a felvilágosult abszolutizmus jelentős eredményeit a lokális partikularizmus elleni harc, a szekularizáció és a kulturális fejlődés területein, és azt sem tagadja, hogy a forradalom a nemzeti egység kiteljesítése, az adminisztratív szervezet kiépítése és az államhatalom megerősítése szempontjából valóban a felvilágosult miniszterek tevékenységét folytatta. Felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy XIV. Lajos, II. Katalin és II. Frigyes uralma hiába kedvezett egy ideig a polgárság fejlődésének, a tradicionális társadalmi rend megőrzésével, a termelő tevékenység ellenőrzésével és a nemesi kiváltságok fenntartásával ezek az uralkodók jó időre stabilizálták az ancien regime arisztokratikus társadalmát. A francia forradalom viszont az arisztokrácia kiváltságainak felszámolásával és a királyi hatalom nemzeti képviseletnek való alávetésével alapjaiban mondott ellent mindenféle abszolutizmusnak – még a felvilágosultnak is.

Lenin szerint „a Kommün – az a proletárforradalom által végre felfedezett forma, amelyben a munka gazdasági felszabadítása végbemehet. A Kommün – a proletárforradalom első kísérlete arra, hogy összetörje a burzsoá államgépezetet, és ez a «végre felfedezett» politikai forma, amellyel a szétzúzott politikai formát lehet is, kell is helyettesíteni.”¹⁴ De vajon valóban megtalálta-e a párizsi kommün 1871-ben a forradalmi állam végső formáját? – teszi fel Soboul a kérdést kötete *Problèmes de l'État révolutionnaire* (A forradalmi állam problémái) című, talán legérdekesebb tanulmányában. Azzal a meglehetősen elterjedt, leegyszerűsítő modellel szemben, mely szerint a forradalmi diktatúra Marat-tól származó tanítása a hébertisták közvetítésével jutott Babeufhoz, majd tőle Buonarroti közvetítésével Blanquihez, akitől végül Lenin „örökölte”, Soboul felállítja saját elméletét a forradalmak kettős örökségéről. A nagy francia forradalomban két elképzelés harcolt egymással a forradalmi államról: a közvetlen demokrácián alapuló sans-culotteizmus és a képviseleti demokrácián alapuló, elitista, centralizált jakobinizmus.

A II. év forradalmi rendszerének összeomlását éppen e két irányzat konfliktusa okozta: a jakobinus centralizmus felszámolta a sans-culotte-izmust, de győzelmét csak néhány hónappal élte túl. E kettős forradalmi örökség az egész 19. század folyamán fennmaradt: a sans-culotte-izmus Tridon neo-hébertista tanaiban éledt újjá, a centralizált koncepciók pedig Delescluze neo-jakobinizmusában, de ezzel állt rokonságban a blanquizmus is. A forradalmi államról tehát a párizsi kommünnek nem volt egységes elképzelése, végleges formáját nem tudta megtalálni. „De vajon e kettős örökség nincs-e meg minden forradalom természetében, ahogy az emberi szívben megvan?” – kérdi Soboul tanulmánya végén.

A francia nemzeti egység kialakulásának kérdésével két igen részletes értekezés foglalkozik a kötetben: *De l'Ancien Régime à la Révolution: problème régional et réalités sociales* (Az ancien regime-től a forradalomig: regionális probléma és társadalmi realitás); *De l'Ancien Régime à l'Empire: problème national et réalités sociales* (Az ancien regime-től a császárságig: nemzeti probléma és társadalmi realitás). Az előbbi kimutatja, hogy a regionalizmus kérdését csak a társadalmi kategóriák, a helyi történelmi tradíciók és az aktuális politikai összefüggések együttesében lehet vizsgálni – maga a regionalizmus különböző (burzsoá, népi, konzervatív) érdekeket is szolgálhat. A második tanulmány a francia nemzet-fogalom változásait vizsgálja meg XIV. Lajos korától Napoléonig.

Valamennyi tanulmány egységes szerkezeti felépítést követ: a pontos kérdésfeltevést a probléma előtörténetének a feltárása követi, majd az igen alapos és összetett forrásvizsgálat után a szerző megkísérli levonni a konklúziót, és választ adni a cikk elején feltett kérdésre. Soboul sohasem törekszik végérvényes válaszokra – mindig hangsúlyozza megszorításait, kétségeit és azokat a meg nem oldott problémákat, amelyek még feltárára várnak.

E tárgyilagos, óvatos, kritikus és önkritikus hangvételt azonban hiába keressük a kötet *Historiographie révolutionnaire classique et tentatives révisionnaires* (Klasszikus forradalmi historiográfia és revizionista kísérletek) című tanulmányában. Soboul itt azokkal a történészekkel polemizál, akik megkérdőjelezték a társadalomtörténeti hagyományok egyetemes érvényességét, s olyannyira elragadja igaza tudatában a Németh László-i „írás ördöge”, hogy vitapartnereitől nemcsak a globális látásmód és a mindenre kiterjedő interpretáció lehetőségét vitatja el, de a „klasszikus történetírásunk konstans vonalá”-tól való eltávolodást a történész kapitulációjának, az irracionális győzelmének tekinti. Érdemes röviden áttekinteni azokat az elméleteket, amelyek ilyen szenvedélyes támadásra indították ezt a kiváló történészt.

Az „atlanti”, „nyugati” vagy „demokratikus” forradalom korának elméletét R. R. Palmer amerikai és Jacques Godechot francia történész terjesztette 1955-ben a Rómában ülésű Nemzetközi Történettudományi Kongresszus elé. Szakítottak azzal a történelmi gyakorlattal, amely a 18. század végének történelmi eseményeit kizárólag francia nézőpontból interpretálja, és egységes, valóban világtörténelmi szemléletre törekedtek.¹⁵ Szerintük az Atlanti-óceán két partján elhelyezkedő „...civilizáción a 18. század utolsó négy évtizedében egy forradalmi mozgalom söpört végig, mely a különböző országokban eltérő módon és eltérő sikerrel, de mindenütt hasonló célokkal és hasonló elvek jegyében zajlott le.”¹⁶ A nagy francia forradalom csak alkotórésze, „francia fázis”-a ennek a forradalmi hullámnak, amely az észak-amerikai angol gyarmatokon indult meg az 1770-es években, átcsapott Angliára és Írországra (1781–82), Hollandiára (1783–87), Genfre (1782), majd Belgiumra (1787–90) és Franciaországra (1787-től). Innen már a francia katonai győzelmek segítségével terjedt tovább Belgiumban (1792), a Rajna vidékén (1792), Hollandiában (1795), Itáliában (1796) és Svájcban (1798). E. J. Hobsbawm angol történész szerint a „forradalmak korá”-hoz hozzátartoznak még a 19. század első felének európai és latin-amerikai forradalmi is, így a forradalmi hullám csak 1849-ben ért véget.¹⁷ Soboul azonban teljes joggal hívja föl a figyelmet az elmélet gyenge pontjára: ha a forradalmak a 90-es években már a francia fegyverek segítségével terjedtek tovább, akkor aligha tekinthetjük a francia forradalmat az egyetemes forradalmi hullám pusztá francia fázisának.

A megváltozott nézőpont következtében az „atlanti forradalom” hívei a forradalom kirobbanásának okait is az egyetemes történelem folyamaiból vezetik le. Az egyik ok Godechot szerint demográfiai volt: a magasabb életszínvonal miatt csökkenő halandóság következtében 1715 és 1800 között több európai államban megduplázódott a lakosság. Kelet-Európa kisebb nép-sűrűségű területein ez nem okozott olyan problémát, mint a nyugat-európai országokban, ahol a túlnépesedés következtében egyre nagyobb lett azoknak a száma, akiknek a társadalom a hagyományos gazdasági kereteken belül sem a munkát, sem a megélhetést nem tudta biztosítani. Az ebből eredő feszültségeket egy másik világtörténelmi folyamat erősítette fel: a 18. századra kezdtek kimerülni az Európát nemesfémekkel ellátó brazil aranybányák, és ez olyan állandó, lassú áremelkedést eredményezett 1730-tól, amelyet nem követett a bérek emelkedése. 1770-ig a növekvő mezőgazdasági termelés még el tudta látni a népességet, 1770 után azonban több rossz aratás követte egymást. A megkeresett pénz egyre nagyobb hányadát kényszerültek

a fogyasztók az áremelkedések miatt élelemre költeni, az ebből adódó keresletcsökkenést viszont az ipar sínylette meg, és ezzel teljessé vált a forradalmat előidéző gazdasági válság.

Soboul tart attól, hogy ez a szemlélet a francia átalakulás specifikus tartalmainak, antifeudális, polgári és nemzeti jellegének elhanyagolását eredményezheti. De Godechot megfelelően hangsúlyozza azokat a tényezőket is, melyek következtében az egyetemes forradalmi válság Franciaországban előződt ki a legjobban: itt volt legnagyobb a népesség Nyugat-Európában, a polgárságot következetesebben zárták ki a politikai hatalomból, a parasztkok jobban tudatában voltak a földesúri kizsákmányolásnak, a felvilágosodás tanai pedig szélesebb körökben váltak ismertté, mint más országokban, és végül az állam pénzügyi csődje itt vált a legteljesebbé.

Az „atlanti forradalom” elméleténél is veszélyesebbnek nevezi Soboul Alfred Cobban angol történész álláspontját. Cobban ugyanis nyíltan megkérdőjelezte az egész társadalomtörténeti interpretáció érvényességét, mind a francia forradalom, mind az egész történelmi fejlődés szempontjából.¹⁸ Szerinte a 18. századi Franciaországgal kapcsolatban nem beszélhetünk feudalizmusról, hacsak a földesúri jogok pusztá meglétét nem értjük e fogalom alatt. E jogok nagy része azonban e korra már polgári kezekbe ment át, s Cobban szerint éppen ennek a folyamatnak — a földbirtok polgáriasodásának, a hatékonyabb, polgári kizsákmányolás megjelenésének — köszönhető a paraszti terhek növekedése a század második felében, amit tévesen „feudális reakció”-nak neveznek. A földesúri jogokat 1789 nyarán maga a parasztság számolta fel — a polgárság csak kénytelen-kelletlen elfogadta augusztus 4-e éjszakáján, amire a vidék forradalma rákényszerítette. A forradalmi nemzetgyűlések tagjainak nagy része különben egyáltalán nem kereskedő vagy iparos volt, hanem közalkalmazott és szabadfoglalkozású értelmiségi. Ezt a réteget aligha nevezhetjük hatalomra törő, forradalmi burzsoáziának, még akkor sem, ha többségük a császárság idején magasabb pozíciókat foglalt el, mint a forradalom kitörése előtt. Cobban így összegzi elméletét: „Egy tisztviselő-osztály a kormány kisebb állásaiból nagyobbakba jutott, kiszorítva onnan egy tehetetlen udvar kegyenceit: ezt jelenti a polgári forradalom. A parasztkok megszabadították magukat a földesúri terhektől: ezt jelenti a feudalizmus felszámolása. De e két folyamat együttese aligha jelenti egy társadalmi rend megdöntését és egy másikkal való felváltását; és ha az elfogadott elmélet (a francia forradalomról — H.P.) nem is mítosz teljes egészében, mindenesetre annak tűnik.”¹⁹ Ha pedig a forradalmat kiváltó ellentét nem gazdasági volt, hanem jogi, így maga a forradalom is inkább tekinthető poli-

tikai, mint társadalmi forradalomnak. Pontosabban: társadalmi reformokat is maga után vonó, lényegében azonban politikai forradalom, és nem politikai következményekkel járó társadalmi forradalom.

Soboul szerint a feudalizmus a 18. századi Franciaország lakói számára (ha nem is középkori formájában) élő realitás volt: a Haute–Auvergne-ben élő parasztság jövedelmének egyötödét a feudális, földesúri járadékok emésztették fel, az ellenforradalom egyik fő motívuma pedig éppen az volt, hogy ezeket a járadékokat elvették az arisztokráciától. A feudalizmus tehát sem a parasztság, sem a nemesség számára nem volt mítosz. A burzsoázia legaktívabb és legprogresszívebb rétegét valóban a közalkalmazottak és a szabadfoglalkozásúak képviselték, de a kereskedők és az iparosok jelentőségét nem lehet számarányukkal lemérni: „A történelem nemcsak a színpadon álló szereplők műve”. A forradalom lényege Soboul szerint mindenképpen az volt, hogy a régi termelési mód megsemmisítésével a szabad vállalkozás és a szabad profitszerzés előtt nyitotta meg az utat – vagyis a kapitalizmus előtt.

A legszenvedélyesebb elutasítást azonban François Furet és Denis Richet 1965–66-ban kiadott *La Révolution française* (A francia forradalom) című könyve váltotta ki szerzőnkből. Maga a Soboul-kötet címe: *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat), és mottója: *Il ne suffit pas de penser la Révolution. Encore faut-il la comprendre* (Nem elég gondolkozni a forradalomról. Még meg kell érteni) tulajdonképpen Furet 1978-ban kiadott *Penser la Révolution française* (Gondolkodni a francia forradalomról) című kötetére utal.²⁰

Furet és Richet a forradalom genezise kapcsán fokozottabban hangsúlyozzák a felvilágosodás ideológiájának a jelentőségét. Szerintük ez alakította ki a polgárság és a liberális nemesség szövetségét, ami 1789-ben az „elit forradalmá”-t eredményezte. E forradalmat (1789–91) elkülönítik 1792–94 eseményeitől. Ez utóbbi időszak szerintük nem következett szükségszerűen az előzményekből, hanem bizonyos helytelen, de nem elkerülhetetlen döntések következtében jött létre, és ezért a forradalom „elcsúszásá”-nak tekinthető. Ilyen intézkedések voltak elsősorban a szerencsétlen pénzügyi és vallási rendeletek, valamint a meglehetősen jelentéktelen ellenforradalmi tevékenység túlbecsüléséből fakadó radikális rendeletek. A király is elkövetett egy nagy hibát: szökésével megsemmisítette a konzervatív politikai gépezet legfontosabb „alkatrészét”, egy szeretetre és tiszteletre méltó uralkodó mítoszát. A stabilizálódás lehetőségét pedig végleg eljátszották a háború megindításával. Így jutottak el a jakobinus diktatúrához, a „végveszély korá”-hoz, miután „...a forradalmat a háború és a párizsi néptömegek

nyomása lesodorta arról a nagy útról, amelyet a 18. század intelligenciája és gazdagsága kijelölt a számára.”²¹ Furet és Richet szerint már a Gironde bukása előtt lezárult a forradalomban az a korszak, amelyben az intellektuális tervezésnek még szerepe volt. „Minden nagy eszmét kidolgoztak már június 2-a előtt. A Hegypárt ereje nem az alkotó képzeletben és az eljövendő demokráciáról való tiszta koncepcióban rejtett, hanem a tett hatékonyságában és a taktikai ügyességben”.²²

Soboul szerint a felvilágosodás szerepe sokkal bonyolultabb, összetettebb volt annál, semhogy a forradalom közvetlen előkészítőjének tekinthetnénk. Montesquieu tanainak nemcsak haladó, hanem reakciós, arisztokratikus interpretációja is létezett. A liberális nemességnek és a polgárságnak pedig nem jött létre olyan egységfrontja, amelyet az „elit” névvel illethetnénk, mert a felvilágosodás forradalma a reform felé haladva beleütközött a kiváltóságokba, amelyeket sem a nemesség, sem a monarchia nem akart eltörölni. Soboul az „elcsúszás” elméletét sem fogadja el. Szerinte a jakobinus diktatúra a létező ellenforradalmi veszély miatti szükségszerű radikalizálódás, melynek során a burzsoázia felfüggesztette a liberális rendszert, és szövetséget kötött a tömegekkel, s ezért éppen ez az időszak mutat túl a polgári forradalom keretein.

Albert Soboul kitűnő polemista. Vitapartnereit egy vívómester eleganciájával sorra beszorítja egy-egy adott pillanat történelmi összefüggései közé,²³ hogy elméleteik eleve korlátozott érvényűeknek tűnjenek, ügyesen játsza ki őket egymás ellen, és remek érzéssel talál rá gyenge pontjaikra. Olykor azonban túllő a célon, és erőteljesnek szánt csapásai közepette nem fedezi eléggé önmagát – vagyis leghatározottabb érveivel szándéka ellenére is kétségeket ébreszt az olvasóban.

Tekinthetjük-e a társadalomtörténeti iskola tradícióját „klasszikus historiográfia”-nak és egyetlen irányba mutató „konstans vonal”-nak? A Baruel abbétól Pierre Gaxotte-ig húzódó forradalom-ellenes, jobboldali hagyomány töretlensége és hiveinek nagy száma miatt ugyanúgy igényt tarthat a „klasszikus” jelzőre, mint a társadalomtörténeti iskola, s Furet Jaurès-re és Michelet-re ugyanolyan sokszor hivatkozik, mint Cobban Lefebvre-re – vagy akár magára Soboulra. A historiográfia egyetlen irányzatát aligha lehetséges élesen elkülöníteni, és a többi irányzat rovására kanonizálni.

Minden radikális tudományos újításról feltételezhető, hogy a hagyománnyal való kontinuitás elhanyagolása irracionalizmushoz is vezethet – ez a veszély azonban a hagyományok konzekvensebb védelmezőit is fenyegeti. Az új, merész elméleteknek, az elfogadott evidenciák megkérdőjelezésének

egyetlen letagadhatatlan előnye mindig van: sokkal felpezsdítőbben, termékenyítőbben hatnak az egyes tudományok fejlődésére, mint a régi tradíciók szolid továbbépítése. Az új történelmi koncepciók már a magyar közoktatásban is meghozták első gyümölcsüket: az 1981-ben megjelent, harmadikos gimnazisták számára készült történelemkönyvben örömmel fedezheti fel az érdeklődő a nagy francia forradalomnak és az angol ipari forradalomnak egységes, modern, „kettős forradalom”-ként való bemutatását – amit mindeképpen Hobsbawm, rajta keresztül pedig Palmer és Godechot írásainak köszönhetünk.

Bármennyire is nagyra értékelhető Albert Soboul kutatói munkássága, vitapartnereivel szemben elfoglalt álláspontját nem fogadhatjuk el. Ellesve polémiainak egyik leghatásosabb „fogását”, hadd állítsuk szembe a historiográfiai vitában kifejtett nézeteivel egyik saját nyilatkozatát: „...sohasem írjuk meg végső formájában a francia forradalom történetét, mindig újra írjuk, újra írja minden nemzedék a történelem és saját tapasztalatainak alapján.”²⁴

Jegyzetek

1. Albert Soboul 1914-ben született, dél-franciaországi paraszti családból. A 30-as években a IV. Henrik Liceum és a Sorbonne hallgatója volt. Doktori disszertációját Georges Lefebvre irányításával készítette el. Jelenleg a Sorbonne francia forradalomra specializálódott tanszékének vezető professzora, az Annales Historiques de la Révolution Française szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Művei: *1789. L'an I de la Liberté. Textes et commentaires* (1950, 1973); *L'Encyclopédie. Textes choisis* (1952, 1962); *Saint-Just. Discours et Rapports* (1957, magyarul: 1969); *Les Sans-Culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire* (1958, 1962, 1968); *Les Campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime* (1958); *Les Soldats de l'an II* (1959); *Précis d'histoire de la Révolution française* (1962, 1964, magyarul: 1963, 1974); *Le Procès de Louis XVI* (1966, magyarul: 1970); *La France à la veille de la Révolution I.* (1966); *Paysans, Sans-Culottes et Jacobins* (1966); *Le Directoire et le Consulat* (1967); *La première République, 1792–1804* (1968); *La Civilisation et la Révolution française. I.* (1970); *Le Premier Empire* (1973); *Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire en l'an II.* (1973); *Problèmes paysans de la révolution* (1976); *Comprendre la Révolution* (1981).
2. Pl.: *Kafker-Laux: The French Revolution: Conflicting Interpretations* (1968, 1976); *Kaplow: New Perspectives on the French Revolution* (1965) stb.
3. Idézi: *Soboul: Les Sans-Culottes* (1968) 6.
4. *A. Thiers: Histoire de la Révolution* (1823–28); *A. Mignet: Histoire de la Révolution française* (1824); magyarul: 1845; *Guizot: Histoire de la révolution d'Angleterre* (1826–27); *Thierry: Dix ans d'études historiques* (1834) stb.

5. A. de Tocqueville: *L'ancien Régime et la Révolution* (1856); H. Taine: *Les origines de la France contemporaine* (1875–94, magyarul: 1881–90).
6. Mathiez: *La Révolution française* (1922–27, magyarul: 1957); *La Victoire en l'an II* (1916); *Danton et la paix* (1919); *Autor de Robespierre* (1924) stb.
7. G. Lefebvre: *Paysans du Nord* (1924); *Questions agraires au temps de la terreur* (1932); *La Grande Peur de 1789* (1933); *1789* (1939); *La Révolution française* (1930); *Études orléanaises* (1962–63) stb.
8. J. Michelet: *Histoire de la Révolution française* (1847–53) magyarul: 1884–91).
9. Mortimer-Ternaux: *La Terreur* (1862–69); H. Taine: *I. m.*
10. Mathiez: *La Vie chère et le Mouvement social sous la terreur* (1927); F. Braesch: *La Commune du dix août 1792* (1911); D. Guérin: *La Lutte des classes sous la première République* (1946).
11. G. Rudé: *The Crowd in the French Revolution* (1959); R. Cobb: *Les armées révolutionnaires* (1961–63); K. D. Tönnesson: *La défaite des sans-culottes* (1959).
12. Pl. Lenin: Lehet-e a munkásosztályt a „jakobinizmussal” megrémíteni? Művei. 25. kötet. Bp. Szikra, 1952. 117–19.; Lenin: A nép ellenségeiről. Művei. I. m. 47–48.
13. Soboul: *Comprendre la Révolution* 1981. 184.
14. Lenin: Állam és forradalom. Bp. 1971. Magyar Helikon, 75.
15. R. R. Palmer: *The Age of Democratic Revolution* (1959); J. Godechot: *La Grande Nation* (1956).
16. R. R. Palmer: *I. m.* 4.
17. E. J. Hobsbawm: *The Age of Revolution* (1961) magyarul: 1964.
18. A. Cobban: *The Myth of the French Revolution* (1957); *The Social Interpretation of the French Revolution* (1964).
19. A. Cobban: *The Myth of ...* 20.
20. Megkérdőjelezhető persze, mennyiben tekinthető Furet 1978-ban megjelent könyvére adott válasznak Soboul kötete, amely mindössze egyetlen tanulmányt olvashatunk, amely 1798 után íródott. 6 tanulmány az ötvenes, 3 a hatvanas évek terméke, 5 pedig a hetvenes években, de 78 előtt íródott. Furet e tanulmányok felével első kötete, négyötödével második kötete előtt már megismerkedhetett...
21. F. Furet – D. Richet: *La Révolution française* (1973), 253.
22. U. o, 206.
23. Szerinte Cobban és Palmer a hidegháború, Furet-ék pedig a 60-as évek revizionizmusának hatására próbálták „megsemmisíteni az osztályrealitásokat, és alternatívát állítani a forradalmi nyomás ellen”.
24. Beszélgetés Albert Soboullal. Valóság, 1976. 1. sz. 66.